

УДК 347.4

О. В. Літвінова

СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Досліджено питання, пов'язані з правовим статусом учасників договору страхування та відносин, що виникають із нього. Вивчено категорію страхового інтересу як обов'язкову умову існування страхових відносин. Доводиться, що страховим інтересом у страхових відносинах повинна володіти особа, яка претендує на отримання страхового відшкодування.

Сучасні економічні відносини у нашій державі розвиваються з урахуванням світових тенденцій економічного розвитку. Страхування у таких відносинах відіграє дуже важливу роль, оскільки максимально повно захищає майнові інтереси суб'єктів господарювання та забезпечує відновлення майнового стану, порушеного в результаті настання несприятливих подій (страхових випадків).

© Літвінова О. В., 2012

Однією з особливостей страхових відносин є особливості правового статусу їх учасників та визначення кола осіб, які можуть вважатись учасниками страхових відносин. У наукових колах сьогодні відсутня єдина позиція щодо правового статусу страхувальника, страховика та вигодонабувача, співвідношення їх прав та обов'язків на етапі укладення договору та на етапі його виконання при настанні страхового випадку. На законодавчому рівні вказані аспекти також не врегульовані. З огляду на зазначене питання, досліджені у цій статті, є актуальними та такими, що потребують уваги з боку науковців.

Коло питань щодо суб'єктного складу страхових відносин досліджували такі вчені, як В. Д. Бігдаш, О. В. Гринюк, Н. Б. Пацурія, Я. О. Чап'їчадзе, В. К. Шелехов тощо. Але, незважаючи на певний науковий інтерес до окресленого питання, визначення правового статусу страховика, страхувальника та вигодонабувача, а також співвідношення їх прав та обов'язків на різних етапах виконання договору страхування залишається майже недослідженим, що підкреслює актуальність та новизну обраної тематики.

Метою статті є удосконалення теоретичних засад функціонування страхових правовідносин, визначення на основі аналізу чинного законодавства, судової практики та наукових розробок правового статусу страховика, страхувальника та вигодонабувача у страхових відносинах. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

- визначити правовий статус страховика в страхових відносинах, дослідити питання щодо моменту набуття страховиком права та дієздатності як суб'єктом правовідносин та учасником страхового ринку;
- визначити коло суб'єктів, які можуть бути страхувальниками в договорах страхування, та їх характерні риси;
- з'ясувати поняття страхового інтересу як обов'язкової умови існування страхових відносин та визначити коло суб'єктів, які повинні ним володіти.

Наукова новизна статті полягає в удосконаленні теоретичних розробок питань, пов'язаних із визначенням правового статусу учасників страхових правовідносин, зокрема в частині повноважень щодо укладення договору страхування та його виконання при настанні страхового випадку.

З визначення договору страхування, яке міститься в Законі «Про страхування» та в Цивільному кодексі України, можемо дійти висновку, що суб'єктами договору страхування вантажу є страховик і страхувальник. Окреме місце у зобов'язаннях, що виникають із договору страхування вантажів, посідає вигодонабувач. Як зазначають деякі науковці, особливість договорів страхування полягає в тому, що вони формально є двосторонніми, а в силу їх умов – по суті тристоронніми, і навіть в окремих випадках – багатосторонніми [1, с. 315].

Однією зі сторін в договорі страхування і в правовідносинах, що виникають з такого договору, є страховик.

Страховиком, відповідно до Закону «Про страхування», можуть бути фінансові установи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств із додатковою відповідалістю відповідно до Закону України «Про господарські товариства» з урахуванням особливостей, передбачених Законом «Про страхування», та які одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності. Учасників страховика повинно бути не менше трьох [2]. Слід відзначити, що станом на сьогодні порядок створення та діяльності акціонерних товариств регулюється Законом України «Про акціонерні товариства», але до Закону «Про страхування» відповідні зміни в цій частині не внесені.

Особливістю правового становища страховика є те, що предметом його діяльності може бути лише страхування, перестрахування і фінансова діяльність, пов'язана з формуванням, розміщенням страхових резервів та їх управлінням.

Здійснювати страхову діяльність на ринку страхових послуг юридична особа має право лише після внесення інформації про неї до Єдиного державного реєстру страховиків (перестраховиків) та надання їй статусу фінансової установи, а також за умови отримання у встановленому законом порядку ліцензії на право здійснення певного виду страхової діяльності.

Враховуючи те, що страхова діяльність у тій чи іншій формі передбачає залучення коштів потенційних страхувальників та необхідність виконання у разі настання страхових випадків фінансових зобов'язань, законодавство встановлює підвищені вимоги до діяльності страховиків. Окрім зазначеного вище, Закон «Про страхування» встановлює умови забезпечення платоспроможності страховиків. Однією з таких умов є сплатений грошовими коштами статутний капітал у розмірі, еквівалентному 1 млн євро. Страховик також повинен дотримуватись встановлених нормативів щодо формування та розміщення страхових резервів.

У науці іноді ставиться питання про визначення моменту утворення юридичної особи-страховика.

Так, наприклад, О. В. Гринюк говорить про те, що правоздатність і дієздатність у страховика виникає з моменту державної реєстрації і внесення страхової компанії до Єдиного державного реєстру страховиків та видачі їй ліцензії на право здійснення певних видів страхування (з дотриманням означеної послідовності) [3].

Не можемо повністю погодитись із таким твердженням з наступних причин. Стаття 91 Цивільного Кодексу встановлює, що правоздатність (здатність мати цивільні права та обов'язки) виникає у юридичної особи з моменту її створення. Момент створення імперативно визначається ст. 87 Цивільного Кодексу як день її державної реєстрації. Частина 4 ст. 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» встано-

вляє, що дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації юридичної особи є датою державної реєстрації такої юридичної особи.

Враховуючи позицію Вищого господарського суду України [4] Н. Б. Пацурія визначає, що Закон України «Про господарські товариства» не ставить можливість реєстрації юридичної особи у залежність від характеру чи виду діяльності товариства. Однак страхові компанії, набувши статусу юридичної особи з дня державної реєстрації, вправі розпочати страхову діяльність лише за умови внесення їх до Єдиного державного реєстру страховиків та одержання ліцензії [5, с. 171].

Таким чином, вважаємо, що цивільна правоздатність страховика виникає з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення його державної реєстрації як юридичної особи.

Що стосується дієздатності (здатності своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатності своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання), то за загальним правилом вона виникає у юридичної особи одночасно із правоздатністю. Але, враховуючи певні вимоги, які законодавство ставить до страхової діяльності, можемо констатувати, що в повному обсязі цивільна дієздатність виникає у страховика з моменту включення до Державного реєстру фінансових установ та отримання ліцензії на здійснення певних видів страхової діяльності.

З огляду на вищевикладене вважаємо, що утворення страховика слід пов'язувати з датою його державної реєстрації як юридичної особи.

Виникнення ж цивільної дієздатності у повному, передбаченому для страховиків законом обсязі, слід пов'язувати з датою отримання ліцензії на право здійснення певного виду страхування.

Другою стороною договору страхування вантажів є страхувальник. Відповідно до ст. 3 Закону «Про страхування» страхувальники – це юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками договори страхування.

Таким чином, як випливає з положень ст. 3 Закону «Про страхування», страхувальником може бути будь-яка особа, яка уклала із страховиком договір страхування.

Слід зазначити, що страхувальнику як стороні договору страхування в науці приділяється підвищена увага. Головне питання, яке виникає у науковців, – чи повинен страхувальник володіти майновим (страховим) інтересом під час укладення договору страхування [6, с. 35–37]. Важливим, з точки зору захисту майнових інтересів учасників господарських відносин, є питання про те, хто може застрахувати майнові інтереси, пов'язані з майном, – лише власник такого майна чи будь-яка інша особа. Для відповіді на поставлене питання спробуємо проаналізувати існуючі в науці позиції з цього приводу.

Так, серед науковців існує думка, що страхувати річ може лише власник, причому тільки власник, на якому лежить ризик відносно речі, що страхується [7, с. 50]. Виходячи із запропонованої позиції, якщо власник речі передає її, наприклад, в оренду, та при цьому передає орендареві ризик випадкової загибелі речі, така річ у принципі не може бути застрахована. Така позиція видається не зовсім вірною.

Науковці, які дотримуються протилежної точки зору, вважають, що законодавство допускає наявність страхового інтересу не лише у страхувальника, а й у застрахованої особи чи вигодонабувача [8, с. 68]. Законодавець не вимагає обов'язкової наявності страхового інтересу у страхувальника, маючи на увазі, що такий інтерес може бути у вигодонабувача [6, с. 37].

Дійсно, ч. 4 ст. 3 Закону «Про страхування» встановлює, що страхувальники мають право під час укладання договорів страхування інших, ніж договори особистого страхування, призначати громадян або юридичних осіб (вигодонабувачів), які можуть зазнати збитків у результаті настання страхового випадку, для отримання страхового відшкодування, а також замінювати їх до настання страхового випадку, якщо інше не передбачено договором страхування.

Автори праці «Страхування від А до Я» визначили особу страхувальника через наявні у нього права та обов'язки. На їх думку, страхувальник – це особа, яка внаслідок договору повинна сплатити страховику страхову премію (плату за страхування), а у разі настання передбаченої події (страхового випадку) має право вимагати від страховика страхову виплату собі чи вигодонабувачеві, якщо страхування здійснюється на користь третьої особи [9, с. 98–99].

Враховуючи те, що договір страхування за загальним правилом набуває чинності саме після сплати страхового платежу та від цього залежить подальше існування страхового правовідношення, таке визначення страхувальника видається нам вірним.

Одним із принципів страхових правовідносин є принцип наявності майнового (страхового) інтересу.

Закріплюючи у ст. 4 положення про те, що предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, Закон України «Про страхування» водночас не розкриває, що розуміється під цією категорією. Не дає відповіді на це питання і ЦК.

Натомість науковці з'ясуванню сутності страхового інтересу приділяють велику увагу.

Інтерес особи у збереженні вантажу або у відшкодуванні заподіяних збитків, якщо зберегти вантаж усе ж не вдалося, є однією з рушійних сил для укладення договору страхування вантажу та однією з обов'язкових умов, необхідних для виконання страховиком своїх зобов'язань за договором. Сутність будь-якого договору страхування виявляється у спрямованості майнового інтересу відносно визначеного правоохоронюваного блага у зв'язку із загрозою його зменшення чи знищення в результаті настання вказаної в договорі

події. У науковій літературі зустрічаються точки зору, згідно з якими жодна особа не може вдатися до страхування, якщо вона не має страхового інтересу в об'єкті страхування чи не очікує його настання. Мається на увазі, що страхувальник повинен зазнати матеріальних збитків, якщо застраховане майно буде втрачене чи пошкоджене. При цьому будь-яка особа, що укладає договір страхування відносно об'єктів, щодо яких вона не має страхового інтересу, вважається винною та несе за це відповідальність. У Великобританії навіть діє спеціальний закон, згідно з яким укладення договору страхування без страхового інтересу прирівнюється до азартних ігор, пов'язаних із шахрайством [10].

У чому ж полягає сутність страхового інтересу?

Страховий інтерес – це свого роду юридична характеристика психічного стану особи, наявність якої дозволяє цій особі користуватись страховим захистом. Відсутність у особи страхового інтересу робить неможливим укладення договору страхування, оскільки особа не може зазнати шкоди, яка відшкодовується страхуванням.

На думку О. В. Гринюк, страховий інтерес – суб'єктивне ставлення особи (фізичної або юридичної), яке обумовлене певною об'єктивною потребою щодо забезпечення збереження схоронності об'єкта страхової охорони, що засноване на юридичному титулі, відповідно до якого ця особа може зазнати збитків у разі настання певної події (страхової події).

Виходячи із запропонованого нею визначення страхового інтересу О. В. Гринюк пропонує і відповідне визначення страхувальника. Однією із сторін договору страхування, за словами вченої, є страхувальники – юридичні та фізичні особи, які наділені страховим інтересом і відповідно до укладеного ними договору страхування вносять страхові платежі [3, с. 6].

Страховий інтерес у договорах страхування майна відображує ставлення страхувальника (вигодонабувача) до страхової виплати як до способу покриття випадково виниклого збитку у застрахованому майні, який має компенсаційний чи відновлювальний характер. Страховий інтерес – це зворотна сторона збитку, на думку В. Абрамова [11].

Відштовхуючись від цих дефініцій можемо дійти висновку, що укладення договору страхування майна на свою користь може здійснюватись будь-якою особою, що юридично пов'язана з таким майном та може зазнати певних збитків від його втрати. Наприклад, орендар, який не несе ризику випадкової втрати (пошкодження) орендованої будівлі, у разі її знищення все ж таки зазнає збитків. Його збитки полягають у неотриманих прибутках за час простою, у витратах на переїзд до іншого приміщення тощо. Разом із тим виплата страхового відшкодування йому в розмірі вартості втраченого майна буде суперечити сутності страхування та його основним принципам.

Деякі автори називають страховий інтерес мірою матеріальної зацікавленості у страхуванні, що виражається у страховій сумі та умовах страхового полісу [10]. Стосовно майнового страхування наявний майновий інтерес виражається у вартості застрахованого майна та конкретизується у страховій сумі.

Аналізуючи категорію інтересу в страхових правовідносинах, Я. О. Чапичадзе зазначає, що інтерес можна розглядати як страховий за умови наявності таких ознак: правомірності інтересу, персоніфікованості (суб'єктивності) інтересу; наявності майнового характеру інтересу; наявності юридичного зв'язку страхувальника, який має страховий інтерес, з предметом страхування; підвладність інтересу з боку настання страхового випадку [12, с. 124].

Погоджуючись у цілому з наведеними ознаками страхового інтересу, все ж таки зазначимо, що така ознака, як наявність юридичного зв'язку страхувальника, який має страховий інтерес, з предметом страхування, виключає можливість укладення договору страхування на користь вигодонабувача. У договорах страхування, наприклад, вантажів таке становище є неприйнятним. Так, якщо звернутись до правил ІНКОТЕРМС, то серед умов поставок згідно з ІНКОТЕРМС існують такі, які, між іншим, покладають на відправника вантажу (постачальника) обов'язок укладення договору страхування вантажу на користь одержувача (покупця) за власний рахунок. Так, наприклад, умови СІР «Перевезення і страхування оплачені до» передбачають, що на продавця покладається обов'язок укладення за свій рахунок на користь покупця як договору перевезення, так і договору страхування [13]. Щоправда, слід мати на увазі, що укладення договору страхування вантажу в такому випадку здійснюється на умовах мінімального покриття, якщо інше не вказано заздалегідь постачальником та замовником.

Як свідчать умови ІНКОТЕРМС та практика укладення господарських договорів, страхувальником вантажу зазвичай виступає та сторона договору, яка найбільш зацікавлена у збереженні вантажу, тобто сторона, яка або сама несе ризик випадкової втрати вантажу (наприклад, як його власник), або сторона, яка відповідає перед контрагентом за збереження вантажу. В такому випадку страхувальник може укладати страховий договір як на свою користь (у разі настання страхового випадку він буде мати змогу нести відповідальність перед контрагентом за рахунок страхового відшкодування), так і на користь одержувача вантажу, який у такому випадку в договорі страхування буде виступати вигодонабувачем. Крім того, умовами законодавства або звичаями ділового обороту на певну особу може бути покладено обов'язок укласти договір страхування на користь певної особи. Зазначимо, що страхувальник у такому випадку не має майнового інтересу.

Як ми вже зазначали, українське страхове законодавство не дає визначення ані майнового інтересу, ані страхового інтересу, визначаючи лише, що предметом договору страхування може бути

майновий інтерес. При цьому обов'язкової вимоги щодо наявності у особи, на користь якої здійснюється страхування, певного інтересу в збереженні майна законодавство також не встановлює.

На відміну від українського страхового законодавства, Цивільний Кодекс Російської Федерації у ст. 930 прямо встановлює, що договір страхування майна може бути укладено лише на користь особи, що має заснований на законі, іншому правовому акті чи договорі інтерес у збереженні такого майна [14].

Узагальнюючи вищенаведене можемо стверджувати, що страхувальником за договором страхування може бути будь-яка юридична або фізична особа, яка уклала зі страхувальником договір страхування та взяла на себе обов'язок сплачувати страхові платежі незалежно від наявності у неї страхового інтересу. Страховий інтерес як необхідну умову виникнення страхових правовідносин повинна мати особа, на користь якої укладається договір страхування. Головною умовою існування страхових правовідносин є виконання компенсаційної функції страхування, згідно з якою страхове відшкодування спрямовується на компенсацію прямих збитків, заподіяних особі втратою (пошкодженням) майна.

Таким чином, учасниками договору страхування є страхувальник та страховик. Учасником же правовідносин, що виникають з укладеного договору страхування при настанні страхового випадку, досить часто може виступати також вигодонабувач.

Закон України «Про страхування» у ст. 3 визначає вигодонабувачів як осіб, котрі призначені страхувальником для отримання страхового відшкодування та можуть зазнати збитків у результаті настання страхового випадку.

Вигодонабувач не бере участі в укладенні договору страхування вантажу, але отримує внаслідок такого договору право на отримання страхового відшкодування. Іншими словами, у разі наявності вигодонабувача (коли страхувальник укладає договір страхування не на свою користь) договір страхування є договором на користь третьої особи.

Одразу відзначимо, що правове становище вигодонабувача у страхових відносинах є доволі складним, має певні спірні аспекти та може бути предметом окремого наукового дослідження. У рамках цієї статті ми лише відзначимо, що головною умовою виплати страхового відшкодування на користь вигодонабувача є наявність у останнього страхового інтересу. Страхове відшкодування, яке отримує вигодонабувач при настанні страхового випадку, повинно виконувати компенсаційну функцію та замінювати вигодонабувачу втрачену вартість застрахованого майна.

Викладене вище дозволяє нам дійти наступних висновків.

1. Страховик у страхових відносинах є спеціальним суб'єктом, який для участі у відносинах страхування повинен відповідати обов'язковим умовам, визначеним законодавством.

2. Страхувальником за договором страхування може бути будь-яка дієздатна особа, яка вправі укласти цивільні чи господарські договори, незалежно від наявності у неї майнового інтересу щодо майна, що передається під страхову охорону. Майновим інтересом в обов'язковому порядку повинна володіти особа, яка претендує на отримання страхового відшкодування.

3. Вигодонабувач є особою, на користь якої може укладатись договір страхування, та яка не бере участі в його укладенні, але обов'язково є учасником правовідносин, що виникають з укладеного договору страхування при настанні страхового випадку.

Список літератури: 1. Страхова справа. Інтегрований навчальний комплекс : підручник : Автоматизована система навчання на CD та Інтернет портал : у 2 кн. Кн. 1. Страхування. Страхові послуги / В. Т. Александров, О. М. Бандурка, О. І. Ворона та ін. – К. : НВП «АВТ» ; Х. : Видав. центр НТУ «ХПІ», 2003. – 639 с. 2. Про страхування : закон України : від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга : Закон Юрист. Версія 8.2.3. – К. : ІАЦ «Ліга» Бізнес Інформ, 2012. 3. Гринюк О. В. Цивільно-правові аспекти майнового страхування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес; міжнародне приватне право» / Гринюк Олена Володимирівна. – К., 2004. – 20 с. 4. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів : лист Вищого арбітражного суду України від 24.11.1997 № 01-8/452 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга : Закон Юрист. Версія 8.2.3. – К. : ІАЦ «Ліга» Бізнес Інформ, 2012. 5. Пацурія Н. Б. Особливості правового становища страхових компаній / Н. Б. Пацурія // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 4. – С. 165–172. 6. Абрамов В. Ю. Страховое право. Очерки / В. Ю. Абрамов. – М. : Анкил, 2004. – 184 с. 7. Степанова И. Опыт теории страхового договора / И. Степанова. – Казань. : Въ университетской типографии, 1875. – 206 с. 8. Бельх В. С. Страховое право : Краткий учебный курс / В. С. Бельх, И. В. Кривошеев. – М. : НОРМА, 2002. – 205 с. 9. Страхование от А до Я / под ред. Л. И. Корчевой, К. Е. Турбиной. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 623 с. 10. Шахов В. В. Введение в страхование : учеб. пособие [Електронний ресурс] / В. В. Шахов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 1999. – 286 с. – Режим доступу: <http://www.insur-info.ru/Dictionary/1432/>. 11. Абрамов В. Можно ли перепродать страховую выплату? / В. Абрамов // Страхование сегодня. – 20.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.insur-info.ru/comments/446>. 12. Чапичадзе Я. О. Щодо визначення категорії «інтересу» у страхових правовідносинах / Я. О. Чапичадзе // Охоронюваний законом інтерес в цивільному праві та процесі : матеріали круглого столу, 16 груд. 2005 р. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 123–126. 13. ІНКОТЕРМС. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга : Закон Юрист. Версія 8.2.3. – К. : ІАЦ «Ліга» Бізнес Інформ, 2012. 14. Гражданский кодекс Российской Федерации : федеральный закон от 26.01.1996 г. № 14-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=122254>.

Надійшла до редколегії 24.04.2012

Исследованы вопросы, связанные с правовым статусом участников договора страхования и отношений, возникающих из него. Изучена категория страхового интереса как обязательное условие существования страховых отношений. Обосновано, что страховым интересом в страховых отношениях должно обладать лицо, претендующее на получение страхового возмещения.

The questions, related to legal status of participants of contract of insurance and relations, arising out of it, are investigational. The category of insurance interest as obligatory condition of existence of insurance relations is studied. It is reasonable, that in insurance relations a person applying on the receipt of insurance compensation must possess the insurance interest.